

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Y.2002, C.7, S.1 s.19-45.

TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ENTEGRASYONU: FIRSATLAR, SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ INTEGRATION OF THE TURKISH REPUBLICS: OPPORTUNITIES, PROBLEMS AND PROPOSALS

Prof.Dr.Geybulla GEYBULLAYEV*
Yrd.Doç.Dr.Erol KURUBAŞ*

ÖZET

1991'de SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye ve KKTC dışında yeni Türk cumhuriyetlerinin ortaya çıkması ile herkes Türk dünyasında büyük bir değişikliğin ve atılımın olabileceğini umut etmişti. Bunun için yeterince neden de vardı. Fakat bu düşüncenin hayata geçirilebilmesinin kolay olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Bu araştırmada, Türk cumhuriyetleri arasında entegrasyon imkanları, bunu kolaylaştıran ve zorlaştıran faktörler analiz edilerek, mevcut sorunlar ve olası çözüm önerileri üzerinde durulmuştur.

GİRİŞ

1991'de SSCB'nin beklenmedik bir biçimde dağılması ve ortadan kalkmasıyla yeni bağımsız devletler ortaya çıktı. Bunlardan 5 tanesi – Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan- nüfusu ve kültürüyle Türk cumhuriyeti olarak nitelendirilirken, bir tanesi de – Tacikistan- önemli sayıda Türk nüfus barındırması, halkının Müslüman olması ve coğrafi açıdan yeni Türk cumhuriyetleriyle aynı kaderi paylaşması nedeniyle Türk cumhuriyetleriyle birlikte ele alınmaktadır. Bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmalarının üstünden 10 yıl geçtikten sonra, buralarda neler değiştiği, beklenen kalkınma ve gelişme konusunda nerelere gelindiği, SSCB dönemiyle kıyas edildiğinde bugün gelinen aşamanın halkın beklentilerini karşılayıp karşılamadığı sorulmakta ve sorgulanmaktadır. Kuşkusuz bu sorulara her cumhuriyet için farklı cevaplar verilebilir. Fakat ortak olan gerçek şu ki, bu cumhuriyetler, bir an önce gerçekleştirmek istedikleri ekonomik/yapısal dönüşümle ayakları üstünde durmayı başarmış ve böylece yeni kazandıkları siyasal bağımsızlıklarını ekonomik bağımsızlıkla da pekiştirmiş bir devlet olma düzeyine henüz gelememişler, dahası bu gerçekleşmediği için dünyanın gidişine ayak uydurmada zorluklarla karşılaşmışlardır.

* Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Öğretim Üyeleri

O halde sorulması gereken temel soru şu olmalıdır: Bu cumhuriyetlerin beklentilerini karşılayacak ve yapısal değişimi sağlayacak en ucuz ve en kısa yol hangisidir? Bu cumhuriyetlerin zorluklarla dolu bir geçiş ve transformasyon süreci yaşadıkları ve bu sürecin sancılı olduğu kuşkusuzdur. Ama şimdiki tüm çabalar bu süreci en ucuz ve en kısa yoldan aşmaya yöneliktir. İşte bu amaçla hem bu süreci kısaltmanın hem de dünyadaki gelişmelere ayak uydurmanın bir yöntemi olarak bu makalede, bağımsız Türk cumhuriyetleri arasında öncelikle ekonomik nitelikli düşünülmesi gereken bir entegrasyonun gerekli olduğu ileri sürülmekte, böyle bir entegrasyonu kolaylaştıran ve engelleyen faktörler ortaya konularak, sorunların aşılması için neler yapılması gerektiği incelenmektedir.

Ülkeler arasındaki birliktelikler genellikle güvenlik, ekonomi ve siyaset merkezli olarak kurulurlar. Hepsinde de belirleyici öge “ulusal çıkarlar”dır. Eğer ulusal çıkarlar bu nedenlerden herhangi birinden ötürü bir devletin bu birliktelikte yer almasını gerektirmiyorsa, o devletin egemenlik alanını kısıtlayacak böyle bir birlikteliğe girmesi düşünülemez. Ulusal çıkarların gerektirdiği takdirde ise ülkeler “gönüllü” olarak ama “karşılıklı menfaat” esasıyla birlikteliklere katılırlar. Bir birliktelikte bu iki unsur bulunmaz ise işbirliği uzun süre devam edemez.

Çalışma, özellikle “entegrasyon”dan söz etmektedir. Çünkü entegrasyon politikası, toplumların özellikle ulusal ve kültürel kimliklerini kaybetmeksizin, gönüllülük ilkesi çerçevesinde birbirleriyle uyumlu hale getirilerek işbirliğinin pekiştirilmesini öngörür. Entegrasyon politikalarının ekonomik ve siyasal olmak üzere iki önemli boyutu vardır. Öncelikli amaç, gümrük birliğinden başlayarak tam ekonomik işbirliğinin sağlanmasıdır. Daha sonra, ya birliktelik bu aşamada tutulur, ya gerekliyse sadece ekonomik birlikteliği güçlendirici ve sadece ona yönelik bir siyasal kurumsallaşma sağlanır ya da fonksiyonalizm anlayışı¹ doğrultusunda tam bir siyasal birlik oluşturmak için çaba harcanır. Bu ilgili devletlerin siyasal iradeleri sonucu ve belki de uluslararası konjonktür çerçevesinde belirlenecek bir husustur.

Bu araştırma, Türk cumhuriyetleri arasındaki bir entegrasyonun esasen ekonomik amaçlı olması gerektiğinin altını çizmekte, ama şartların gerektirmesi halinde, ancak uzun dönemde siyasal bir biçim de kazanabilme potansiyelinin bulunduğunu iddia etmektedir. Öte yandan, bu çalışmada Türk cumhuriyetleri arasındaki olası bir entegrasyona ağırlıklı olarak realist perspektiften yaklaşılarak, idealizmin hayalci aldaticılığından uzak durulmaya çalışılırken, idealizmin sağladığı motivasyondan da yararlanılabileceği düşüncesiyle bu perspektif tamamen göz ardı edilmemiş, entegrasyon için gerekli reel politik çerçevenin yanı sıra, idealist bir takım politikalar da önerilmiştir.

¹ Bu anlayış esas olarak ekonomik bağların siyasal birliğe dönüşmesini öngörmekte, yani ekonomik entegrasyonu, siyasal birliğin bir aşaması olarak kabul etmektedir. Ayrıntı için bkz. James E. Dougherty, Robert L. Pfaltzgraff, *Contending Theories of International Relations*, New York, J.B. Lippincott Company, 1981, s. 280-281.

1. BAĞIMSIZLIK SONRASI GENEL DURUM

Orta Asya ve Kafkasların uzun yıllar Rus egemenliği altında kalması ve Soğuk Savaş olgusu, bölgenin kendi coğrafi ve tarihi parametreleriyle dünya politikasında yer edinmesini engellemiştir. SSCB'nin dağılması ve Soğuk Savaşın sona ermesiyle Orta Asya ve Kafkaslar dünya politikasının önemli bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Kuşkusuz bölgenin uluslararası konumunu belirleyen ve önemli yapan, jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik bir takım etkenler vardır². Jeopolitik uzmanlarının ortaya attığı kara hakimiyet teorilerinin merkezinde yer alan Orta Asya³, aynı zamanda herkesçe bilinen çok değerli petrol ve doğalgaz kaynaklarının yanı sıra, son derece stratejik önemdeki mineral kaynaklarına da sahiptir. İşte bu önemli ve geniş topraklarda şimdi ciddi bir güç boşluğu bulunmakta, bu ise yeni bir uluslararası rekabetin ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası Orta Asya ve Kafkasya'daki genel duruma bakıldığında şunlar görülmektedir: İşbirliği fırsatı ve aynı zamanda riskte artış, istikrarsızlığın artması, sistem değişimi sonucu bölgeye ilişkin model tartışmalarının başlaması⁴, böylece bu toprakların hem bölgesel rekabetin ve bölgesel politikaların çatışma alanına dönüşmesi hem de yeraltı kaynaklarının zenginliğinden ötürü küresel rekabetin ve dolayısıyla küresel politikaların çatışma alanı haline gelmesi.

Bağımsızlığın kazanılmasının ardından geçen 10 yıl sonunda özel olarak Orta Asya ve Azerbaycan cumhuriyetlerine bakıldığında görünen ortak tabloda, bu devletlerin kalkınan ve gelişen bir seyir izlemediği, sadece bunun için gerekli olan potansiyele sahip, ama bu potansiyeli harekete geçirebilecek transformasyonu henüz gerçekleştirmekten uzak bir görüntüye sahip oldukları görülmektedir. Bağımsızlığın hazırlıksız ve ani bir biçimde ortaya çıkması sonucu bu cumhuriyetler, Sovyet dönemi merkezi planlamadan, serbest pazar ilişkilerine geçiş programına sahip olmadıklarından, mutlaka yapmak zorunda oldukları sosyal yapı ile ekonomik kalkınma arasındaki dengeyi kurmada zorlanmaktadırlar.

Bu süreçte bağımsızlığın ilk yıllarındaki hayallerin yerini, şimdi gerçekler almıştır. Bölgede yaşanan ekonomik ve siyasal sorunların halledilmesinin kolay bir iş olmadığı anlaşılmıştır. Özellikle demokrasi geleneğinin olmayışı ve yolsuzluk, kayırmacılık gibi unsurların varlığı, reform çabalarının başarısını olumsuz etkilenmektedir. Mevcut ekonomik ve sosyal zorluklara bakılınca denilebilir ki, gerekli yapısal değişimin olması ve istenen sonuçların alınabilmesi için on yıllara ihtiyaç vardır.

Bu cumhuriyetlerin karşılaştıkları bir diğer önemli zorluk, toplumun parçalanmışlığı ve zengin-yoksul arasındaki farkın açılmış olmasıdır. Sağlam

² Bu etkenler için bkz. Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul, Küre Yay., 2001, s. 456-465.

³ Orta Asya'nın jeopolitiğine ilişkin değerlendirme için bkz. Suat İlhan, "Jeopolitik Gelişmeler ve Türk Dünyası", *Avrasya Etüdüleri*, C.2, S. 3 (Sonbahar 1995), s. 23-33.

⁴ Mustafa Aydın, "1990-2001 Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. II, İstanbul, İletişim Yay., 2001, s. 367.

ve istikrarlı bir siyasal yapının ortaya çıkması için gerekli orta sınıf son derece zayıftır. Sosyal yapıda % 0,01 oranında çok zengin, % 0,5 zengin, %10-15 normal yaşam seviyesinde insanlar olmasına karşın, toplumun %80-90'ını çok fakir insanlar oluşturmaktadır. BM'ye bağlı BDT ve Avrupa Bölge Bürosu'nun 1999 raporuna göre, yoksulluk oranları Kazakistan ve Özbekistan'da %30-35, Türkmenistan'da %50, Kırgızistan'da %60'tır⁵. Kitlemel fakirlik, ülke içinde sosyal ve siyasal çatışmaların yaşanmasına ve gruplar arasındaki farklılıkların keskinleşmesine yol açmakta, bu ise çeşitli radikal ideolojilerin beslenmesine ve dolayısıyla ülke içi istikrarsızlığa neden olmakta, sonuçta insanlar ülkelerini terk etmektedirler.

Bağımsızlık sonrası gözlenen bir diğer olgu, yeni Türk cumhuriyetleri arasında ciddi düzeyde sorunlar yaşanması ve dolayısıyla bu cumhuriyetlerin birbirlerinden uzaklaşmalarıdır. Bunun esas nedeni, devletlerin benimsemiş olduğu siyasal yönelimlerdeki ve ekonomi alanındaki reform anlayışlarındaki farklılıklar değildir. Gerçek nedenlerin bir kısmı, ülkelerin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip çıkma isteklerinden kaynaklanan, özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın Hazar denizindeki kaynakların bölüşümüne ilişkin karşılıklı hak iddiaları, bunun yanı sıra özellikle Özbek, Kırgız ve Tacikler arasındaki toprak anlaşmazlıkları ve bunların ülkelerindeki farklı etnik gruplara olumsuz yaklaşımları ve tüm bunların da bir sonucu olarak devleti idare edenlerin kendi egemenliklerini pekiştirme uğruna kendi aralarında bir araya gelmemelerinden kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz bunlarda geçmişin kötü mirasının etkileri vardır. SSCB döneminde bölge halklarına uygulanan milliyetler politikası ve bunların her birisine ayrı kimlikler kazandırma çabası⁶ 20. yüzyılın sonunda başarıya ulaşmış gözükmektedir. Öte yandan, komşu ve büyük devletlerin bu cumhuriyetlere yönelik farklı ve birbiriyle çatışan politikalar izlemeleri de Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

Tüm bu olumsuzlukların yanı sıra, SSCB'nin yıkılmasından sonra bu cumhuriyetlerin ekonomileri gerileme tehlikesine karşı da korunmuş değildir. Rusya'nın ekonomik iflası, bu ülkelerin de aynı kaderi paylaşmalarını beraberinde getirmiştir. Bunun sonucu ekonomi politik bir daralma süreci yaşanmış, Ruble'nin yerini ulusal paraların alması bu süreci engellememiştir. Bununla birlikte 1997 sonrası ekonomide belirli bir istikrarın yakalandığı söylenebilir. Özellikle bu durum Kazakistan ve Kırgızistan için daha da geçerlidir.

Öte taraftan, yeni Türk cumhuriyetlerinin ekonomik kalkınma ve gelişme stratejilerine yaklaşımları birbirinden oldukça farklıdır. Özbekistan, Azerbaycan ve Türkmenistan devlet başkanları, ekonomik kalkınma için sıkı kontrol stratejisi izlerlerken, Kırgızistan ve Kazakistan, daha liberal bir yol seçmişlerdir. İkinci yolu seçenlerin daha başarılı olduğu görülmektedir.

⁵ Regional Bureau for Europe and the CIS, United Nations, *Central Asia 2010: Prospects for Human Development*, New York, 1999.

⁶ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s. 87-121.

Genel olarak ekonomik kalkınmanın esas aracı olan özelleştirme ise çok yavaş gitmektedir⁷. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın verilerine göre⁸, yeni Türk cumhuriyetleri ile birlikte Tacikistan, Ermenistan ve Gürcistan'ın hiçbirinde özelleştirme alanında ciddi ilerlemeler kaydedilememiştir. Bu cumhuriyetlerin hiçbirisi, devlet mülkiyetini yeterli oranda azaltamamış, birçoğu yatırımlara destek verecek gerekli yasal düzenlemeleri yapmamıştır. Yasal düzenlemelerin yapıldığı yerlerde ise bunlar işletilememiştir. Çünkü asıl sorun, bu mülkiyete şimdi kimlerin sahip olacağıdır.

Gelecekte neler olacağını tahmin etmek ve planlamak çok zordur. Fakat açık olan şudur ki, bu cumhuriyetler halen bağımsız bir biçimde ayakta kalabilme mücadelesi vermektedirler. Tacikistan, Özbekistan ve Kırgızistan (bu cumhuriyetlere yakın olan Ermenistan ve Gürcistan dahil) daha çok mücadele ederek, Hazar denizine kıyısı olan ve zengin petrol ve doğalgaz kaynakları bulunan Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan bir araya gelip kendi aralarındaki sorunları hallederek dünya devletleri arasında saygın bir yer edinebilirler. En azından görünen bir gerçek var ki, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan 10-15 yıllık bir sürecin ardından enerji kaynaklarının ihracı bakımından dünyanın önde gelen devletlerinden olabilirler.

Bu cumhuriyetlerle Türkiye'nin ilişkilerine bakıldığında ise farklı dönemlerde farklı ilişkiler olduğu görülür: Bağımsızlığın hemen ardından gelen iki yıl içinde (1991-93 dönemi), ilişkilerde duygusallığın ve heyecanların hakim olduğu, dolayısıyla Türkiye'nin gücünün ötesinde bu devletlere vaatlerde bulunduğu, bu devletlerin de Türkiye'den gücünün ötesinde taleplerde bulunduğu bir dönem yaşanmıştır. Ama bu gerçekçi olmayan bakış açıları kısa sürede yerini hayal kırıklıklarına ve gerçeklerle yüzleşmeye bırakmıştır (1993-95 dönemi). Nihayet, 1995'ten günümüze ilişkilerde gerçekçi bir yaklaşım izlenmiş, ama bu yaklaşım bölgesel ve küresel rekabetin de etkisiyle ilişkilerde yavaşlamaya ve kimi zaman soğumaya yol açmıştır⁹. Şu anda Türkiye'nin tek başına bölgeye yönelik büyük projeleri olmadığı gibi, bölge ülkelerinin de Türkiye'den çok fazla istekleri bulunmamaktadır.

2. TÜRK CUMHURİYETLERİNİN YAPISAL DURUM VE ENTEGRASYON POTANSİYELLERİ

2.1. Demografik Yapı

1991'e değin SSCB içinde Türk nüfusu büyük bir potansiyel güce sahiptiler. Demografik açıdan bakıldığında, toplam 4.060.500 km²'lik bir alanı kapsayan Türk cumhuriyetlerinde (Tacikistan verilere dahil edilmiştir) 1991'de 60 milyonluk bir nüfus yaşamaktaydı (bkz. Tablo 1). Nüfusun

⁷ Roy, s. 245-251

⁸ Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, *Yıllık Raporlar*, 1998, 2000.

⁹ Ayrıntı için bkz. Aydın, s. 380-426.

büyüklüğü ve Türk toplumlarındaki nüfus artışının diğerlerine oranla fazla oluşu Sovyet yöneticilerini rahatsız etmekteydi. 1913'te yaklaşık 14 milyon kişi olan nüfus, 1917-21 arası SSCB kurulurken hem devrim sırasında hem de Orta Asya ve Kafkasya'ya egemen olma mücadelesinde birçok insanın ölmesine ve daha sonra 1930-32 arasında yaşanan yurtdışına kaçış olaylarına rağmen 1936'da Türk cumhuriyetlerinde nüfus 19 milyonu buldu. Stalin döneminde Türklere ve diğer Müslüman gruplara karşı girişilen soykırımda aydınların, öğretim üyelerinin ve zenginlerin de içinde bulunduğu önemli bir nüfus ya öldürüldü, ya hapsedildi ya da sürgüne gönderildi. Buna rağmen nüfus artışı devam etti (bkz. Tablo 1 ve 2). 1936'da 19 milyon olan nüfusun, toplam SSCB nüfusunun 165.8 milyon olduğu düşünülürse, çok da fazla olmadığı söylenebilir ama buna bir de o tarihlerde Rusya Federasyonu içinde yaşayan Türk nüfusu eklenirse önemli bir oran ortaya çıkmış olur¹⁰.

Tablo 1: 1991 Yılı Yeni Türk Cumhuriyetleri İçin Mevcut Göstergeler

Devletler	Yüzölçümü (bin km2)	Nüfus milyon	Türk nüfus	İşgücü milyon	1990-91 GSMH mlr.rbl	1990-91 kişi başına gelir bin rbl.	İhracat mlr.rbl.	
Azerbaycan	86,1	7,3	6,4	3,11	21,608	2,960	2,693	7,68
Kazakistan	2,717,3	17,0	8,95	9,2	45,322	2,706	2,470	9,488
Kırgızistan	198,5	4,4	3,21	1,75	8,32	1,893	1,150	2,006
Özbekistan	447,4	22,0	19,8	8,11	32,43	1,579	1,350	7,702
Türkmenistan	468,1	4,2	3,78	1,847	7,344	2,002	1,700	2,641
Tacikistan	143,1	5,4	1,4	1,9	7,112	1,341	1,050	1,999
Toplam	4,060,5	60,3	43,54	25,99	122,01			31,67

Tablo 2: SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin yıllara göre nüfusu

Devletler	Nüfus (milyon kişi olarak)							
	1913	1936	1940	1959	1970	1979	1989	1991
Azerbaycan	2,0	2,9	3,3	3,7	5,0	6,0	7,0	7,3
Kazakistan	4,5	6,8	6,1	9,2	13,0	14,7	16,5	17,0
Kırgızistan	1,0	1,3	1,5	2,1	2,9	3,5	4,3	4,4
Özbekistan	4,4	5,4	6,6	8,3	11,8	15,4	19,9	22,0
Türkmenistan	0,9	1,2	1,3	1,5	2,2	2,8	3,5	4,2
Tacikistan	0,95	1,3	1,5	2,0	2,9	3,8	5,1	5,4
Toplam	13,75	19,0	20,3	26,8	37,8	46,2	56,3	60,3

1991'de SSCB'nin toplam nüfusunun 290 milyonun biraz üzerinde olduğu sıralarda, Tacikistan ve diğer Türk cumhuriyetlerinin toplam nüfusu 60.3 milyon oldu (Bunun yaklaşık 40 milyonu Türk idi). 1936 ile mukayese

¹⁰ *Narodnoye hozyaystvo CCCP za 70 let. (Yubileyniy statističeskij sbornik)*, Moskova, İzdatelstvo, Finansı i Statistika, 1987; *Narodnoye hozyaystvo CCCP v 1990g*, Moskova, İzdatelstvo, Finansı i Statistika, 1991.

edildiğinde nüfus 3.2 kat arttı. Ayrıca Rusya Federasyonu içindeki Türk bölgelerindeki nüfus da 2.1 kat artarak 20 milyona çıktı (Bunun yaklaşık 9 milyonu Türk'tür¹¹). Sonuçta 290 milyonluk nüfustan Türk nüfusun tamamını çıkarılırsa 201.7 milyonluk bir nüfus kalır. Demek ki toplam nüfus içinde artış 1.4 kattır. Tabii tüm bu nüfus hesaplamaları, zamanında Sovyet yönetimince defalarca müzakere konusu olmuş, bu verilerden büyük rahatsızlık duyan üst düzey yöneticilerin tahminlerine göre böyle gittiği takdirde 25-30 yıl sonra Türk nüfusun toplam nüfusun yarısını oluşturacağı ve bunun büyük sorunlara neden olacağı düşünülmüştü.

Türk nüfusun Sovyet toplumunun yaklaşık 1/5'i olmasına karşın, SSCB'nin üst kurumlarında ve özellikle de yurtdışı kurumlarında çalışan Türklerin sayısı 1/20 bile değildi. Bu durum Türk topluluklarını hep düşündürmüştü. Üst düzeyde çalışanların büyük kısmı Sovyetlere ve Ruslara sadakatleri tam olan kimseler veya anneleri veya eşleri Rus, Belarus, Slav, Yahudi ve Ermeni olanlardı.

Türk cumhuriyetlerinin demografik yapısı değerlendirilirken kuşkusuz, nüfusun etnik bileşimine de bakmak gerekir. Türk cumhuriyetlerinde, Ruslar başta olmak üzere Türk olmayan etnik grupların bulunduğu görülür. Bu oran azalmakla birlikte 2000 başlarında %25-30 civarındaydı. Öte yandan her Türk cumhuriyetinde, diğer Türk cumhuriyetlerinden olan belirli bir nüfus bulunmaktadır (Bkz. Tablo 3). Nüfusun bu etnik bileşimi hem Türk cumhuriyetleriyle Rusya arasında hem de Türk cumhuriyetlerinin kendi aralarında sorunlara yol açmaktadır.

Tablo 3: Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Etnik Kompozisyonu

Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan
%73.4 Azeri	%53.4Kazak	%61.2 Kırgız	%80 Özbek	%78 Türkmen
%11 Talış	%29.95 Rus	%14.9 Rus	%5.5 Rus	%9 Özbek
%2.5 Rus	%2.6 Alman	%14.4Özbek	%5 Tacik	%7 Rus
%4 Lezgi	%3.6Ukraynalı	%1.5Ukraynalı	%3 Kazak	%2 Kazak
%3.2Dağıstanlı	%10.63 Diğer	%7.8 Diğer	%2.5Karakalpak	%1 Tatar
%3 Kürt			%1.5 Tatar	%3 Diğer
%2 Avar			%2.5 Diğer	

Verilerin kaynağı: TİKA, *Ülke Profilleri*, (<http://www.tika.gov.tr/tur/ulke/ulke.htm>)

2.2. Ekonomik Yapı ve Potansiyel

Bölgenin ekonomik potansiyeline bakıldığında özellikle doğal kaynaklar bakımından çok zengin olduğu göze çarpar. Bu ülkelerden özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'da zengin petrol ve doğalgaz rezervleri vardır. Kazakistan'ın Tengiz petrol kaynaklarından yılda 50milyon ton civarında bir üretim yapılması planlanmaktadır. Türkmenistan ise, doksanlı yılların başında 85 milyar metreküp yıllık üretimle BDT ülkeleri

¹¹ Rusya Federasyonunda yaşayan Türklerin yaşadıkları bölgeler ve nüfusları için bkz. Ramazan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası –Ülkeler, İnsanlar, Sorunlar-*, 3. B., İstanbul, Aktif Yay.-Dağ. Şti., 1999, s. 233-283.

arasında ikinci, dünyada dördüncü büyük doğalgaz üreticisi konumunda bulunup, 2.8 trilyon metreküp ispatlanmış gaz rezervine sahiptir. Bundan başka diğer önemli bir enerji kaynağı olan kömürde sadece Kazakistan'daki rezervlerin eski SSCB'nin 120 yıllık ihtiyacını karşılayacak düzeyde olduğunu belirtmek gerekir. Bölgenin diğer önemli madenleri arasında ise demir ve altını saymak mümkündür. Dağılmadan önce SSCB petrol üretiminin %32'si, bakır üretiminin %78'i, civa üretiminin %100'ü, kurşun ve çinko üretiminin %86'sı, krom ve uranyum üretiminin %100'ü ve fosfor üretiminin %90'ı Türk Cumhuriyetleri topraklarından elde edilmekteydi. Ayrıca, pamuk üretiminin %65'i Özbekistan tarafından sağlanmaktaydı¹².

Böylesi bir ekonomik potansiyele rağmen SSCB'nin dağılma ihtimaline karşı uygulamış olduğu merkeze bağlı ekonomi politikası, yeni cumhuriyetlerin bağımsızlık sonrası dönemde bile bağımlılıktan kurtulamamalarına ve BDT içinde kalmalarına neden olmaktadır. Örneğin, dünyanın en zengin doğal gaz kaynaklarından birine sahip olan Kazakistan'ın bu ihtiyacının önemli bir kısmını ithalatla karşılıyor olması bunun en açık göstergesidir¹³.

Öte yandan, SSCB döneminde kurulan ilişkiler ağı nedeniyle, bölge ülkelerinin uzmanlaştığı ve ihraç ettiği ürünler SSCB'ye dünya fiyatlarının oldukça altında satılmakta ve böylece, net ithalatçı konumundaki ülkeler lehine bir gelir dağılımı yapılmakta idi. Bundan çevre ülkelerinin payına düşen ise sürekli ve kronik cari denge açıkları idi. Bu durum son zamanlara kadar pek değişmeden süre gelmiştir. Bunun üç temel nedeninden bahsedilebilir. Birincisi, uzmanlaştıkları alanlar olan tarım, sanayi ve diğer alanlar, eski dönemin gereği bir yandan enerji yoğun, öte yandan da yüksek maliyet içermekteydi. İkinci olarak, eski atıl kapasitelerinin modernizasyonu için sermaye malı talebi bir anda patlama yaptı. Son olarak, yıllarca bastırılan tüketim talebi bir anda patlama yapınca bu ithalatı körükledi¹⁴.

Uzmanlaşma ile bağımlılık arasındaki ilişkiye daha yakından bakmak gerekirse, örneğin SSCB'nin toplam üretimi içinde ham pamuk ve pamuk ipliğinin %95'ini, bitkisel yağların %15'ini, pamuk üretme makinelerinin %100'ünü, pamuk çırçırlarının %90'dan fazlasını ve sulama için gerekli teçhizatın ve dokuma teçhizatının büyük bir kısmını Orta Asya Cumhuriyetleri üretti. Orta Asya, petrol ve hidroelektrik enerjide Sovyetlerin en zengin bölgelerinden biri, doğal gaz kaynaklarında da Batı Sibirya'dan sonra ikinci gelmesine rağmen, Orta Asya'nın verimlilik kapasitesi pamuk üretimi ile özdeşleştirildi. Özbekistan'da üretilen pamuğun % 96'sı işlenmek için Rusya Federasyonu'na, Ukrayna'ya, Beyaz Rusya'ya ve diğer Avrupa Cumhuriyetlerine götürüldü. Orta Asya'da tekstil imâlâtı kurulamadı, bölgenin kendi pamuğuna dayalı elbise imâlâtı bile Rusya'ya bağımlı hâle

¹² Bkz. D.M. Doğan, "Türk Dünyasının Yakın Dönemde Ortaya Çıkışı ve Geleceği", *Yeni Türkiye Dergisi*, C. III, S. 15 (1997), s. 927.

¹³ Werner Gumpel, "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik ve Politik Gelişme", *Avrasya Etüdüleri*, C.I, S.2 (1994), s. 33.

¹⁴ Alparslan Eroğlu, "Özbekistan'da Bölgesel Entegrasyon Teşebbüslerinin Analizi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 7-8.

getirildi. Orta Asya'nın en verimli topraklarının %70'ten fazlasının pamuk ekiminde kullanılması, gıda ürünlerinde Rusya'ya bağımlılığa sebep oldu. 1980'lerin sonlarında Ruslar'ın "tarımsal sömürgeci" yaklaşımlarının ezici etkileriyle, çevre ve halk üzerindeki sonuçları Sovyet standartlarına göre bile utanç verici boyutlardaydı. Özbekistan'daki süper ihtisaslaşma, pamuğun hâkimiyetiyle yozlaştı. Bölgenin bütün ihtiyaçları Moskova'da alınan kararlarla tespit edildiği için, ilk anda monokültüre yol açtı. Tarlalara sadece pamuğun ekilmesi ve diğer ürünlere izin verilmemesi ülkeyi bir pamuk tarlasına dönüştürdü. Monokültür, doğal kaynakların işlenmeden bölgeden çıkarılması ve diğer bölgelerde sanayi tesisleri kurulması Orta Asya'yı Ruslara bağımlı hâle getirdi. Bölgeye bütün ekipman, makine Rusya'dan getirildi ve Slav uzmanlar ve idareciler tarafından işletildi. 70 yıl süren Sovyet hâkimiyeti boyunca bu politika devam ettirildi.¹⁵

Sonuçta ithal ikameci bir sanayileşme için uygun bir alt yapı söz konusu olmamış, aksine Rusya'ya bağımlı bir ekonomik yapı ortaya çıkmıştır (Bkz. Tablo 4). Böylece, bir yandan ülkelerin ihracat alt yapılarının çeşitlenmesi mümkün olmamış, öte yandan da ithalat bağımlılığı nedeniyle dış ticaret şoklarına karşı sürekli bir şekilde kırılgan hale gelmişlerdir.

Tablo 4: SSCB Dönemi Bağımlılık İlişkileri Temel Göstergeleri (% olarak)

Bağımlılık Alanları	Kzk.	Özb.	Trkm.	Tack.	Kırg.
Teşviklerin Dağılımı (1990)					
--Alan ülkenin GSYİH'sındaki payı	13.6	19.4	9.6	15.9	10.9
--Toplam gelirine oranı	33.0	43.2	22.5	34.0	29.3
Yerli sanayi bağımlılığı (1989)					
-- Sanayi üretimindeki oran	46	33	36	31	33
--Emek gücü stokundaki oran	50	35	30	39	45
İthalat bağımlılığı					
--Enerji ve Sıvı yakıt payı	30.3	30.4	11.5	36.1	32.6
--Elektrik en. Üretimindeki payı	35.8	29.2	7.6	39.2	22.7
Toplam sanayi üretiminde ağır sanayiinin payı (1990)	64.0	42.1	44.5	35.4	44.0

Kaynak: Alparslan Eroğlu, "Özbekistan'da Bölgesel Entegrasyon Teşebbüslerinin Analizi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 7-8.

Her halükarda 1991'de bu cumhuriyetlerde iyi sayılabilecek sanayi ve tarım sektörleri kurulmuş ve işler haldeydi. Türklerin eğitim alanında Sovyetlerin bütün üniversitelerine insan yollamaları sonucunda, yetişmiş personelin varlığı Türk cumhuriyetlerinin hepsinde büyük bir bilimsel potansiyelin oluşmasını sağladığı gibi, Sovyetlerin içindeki ekonomi sektörlerinde ve bilimsel araştırma merkezlerinde Türklerin sayısını da artırdı. Fakat yine de bunların daha kuzeye geçme ve oralardaki iş alanlarında istihdamı söz konusu olamazdı.

¹⁵ Ayrıntı için bkz. Nazif, Shahrani, "Central Asia and the Challenge of the Soviet Legacy" *Central Asian Survey*, 12 (2), 1993, s. 123-135.

Gerçek şu ki, 1991’de cumhuriyetlerin hepsinde herkesi istihdam edecek sektörler vardı ve bunlar işliyordu. Ama asıl sıkıntının kaynaklandığı nokta, yukarıdaki pamuk örneğinde de görüldüğü gibi, bir çok fabrikada üretim sürecinin tam olarak gerçekleştirilememesi, yani bir fabrikada baştan sona kadar bir ürünün üretilmemesiydi. Bu ürünler ara ürün olarak Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya’ya aktarılıyor, ancak oralardaki fabrikalarda son ürüne çevriliyor ve gerekli olduğunda geri satılıyordu. Böylece Türk cumhuriyetleri büyük gelirden mahrum bırakılıyordu. Diğer taraftan SSCB, Türk cumhuriyetlerinde çağdaş ve son sanayi bölümlerini kurmuyordu. Her bir sektöre ait sanayi istisnalar dışında, özellikle oluşturulmuyordu. Kurulmuş sanayi sektörlerinin çoğu Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya sanayisine bağlı olarak kuruluyordu ve ayrıldığında tam üretim yapamıyordu. Üretim, çalışan makineler ve teknoloji, SSCB’nin farklı standartlarına ve normatiflerine göre kurulmuştu. Sovyetlerin ihracatında esasen yeraltı ve yerüstü kaynaklar hammadde şeklinde satılıyordu. Özellikle Türk cumhuriyetlerinde neredeyse yok seviyesindeki savaş endüstrisi ürünleri satılıyordu. Son olarak denilebilir ki, bütün bunlara rağmen Türk cumhuriyetlerinin hepsinde mükemmel altyapı oluşturulmuş, savaş endüstrisi dışında güçlü sanayi ve tarım sektörleri kurulmuş ve yeterince eğitilmiş insan gücü de mevcuttu. Fakat şimdi bu potansiyelin çok az kısmı kullanılabilir. Bunun nedenleri şunlardır:

- Çağdaş ve elverişli sanayi sektörlerinin çok az olması,
- Mevcut sektörlerin son ürün olarak üretimini gerçekleştirilememesi,
- Sektörlerin SSCB’nin içinde birbirine bağımlı olarak kurulması nedeniyle yaşanan sorunlar,
- Ürünlerin dünya standartlarına uygun olmaması ve bu nedenle satış ve pazar sorunlarının yaşanması,
- Mevcut makine ve teknolojinin günün şartlarına uymaması ve yenilenme gereksinimi,
- Yeni sektörlerin kurulmasının gerekliliği ve kaynakların verimli bir biçimde kullanılması için tam üretim teknolojisinin kurulması,
- Çalışan insanların pazar ekonomisine adaptasyonu sorunu,
- Büyük sermayeye ihtiyaç duyulması,
- Yabancı sermayenin fazla olmayışı,
- Gerekli yasal düzenlemelerin yapılmaması veya onların işlenmemesi,
- Özelleştirmenin istenen seviyede ve hızda gerçekleştirilememesi,
- Devletin ve devlet kurumlarının mevcut sorunların halledilmesinde yetersiz kalması,
- Özelleştirme ve diğer bölüştürmelerden kaynaklanan sosyal dengesizlik.

Bütün bunlara rağmen yavaş da olsa çalışmalar sürüyor ve sorunlar halledilmeye çalışılıyor. Şu andaki durum on yıl önceki durumla mukayese edilemez bir biçimde değişmiştir. İnsanlar hem pazar ekonomisini anlamaya hem kalkınma yollarını aramaya, hem kendi sermayelerini kullanmaya, hem

özelleştirmeye katılmaya ve desteklemeye başladılar, dahası, kendi işlerini kurmayı ve dünyaya açılmayı öğrendiler. Devlet kurumları bir an önce harekete geçerek gerekli yasal düzenlemeleri yapıp, bunları işletmeye başlar ve bu sayede zararsız bir biçimde yabancı sermayeyi ülkesine çekebilir, ayrıca özelleştirmeyi hızlandırırca sorunlar da kolaylıkla aşılabılır. Bu yolda önemli adımların atılmaya başlandığı görülmektedir. Netice itibariyle Kubicek'in de belirttiği gibi, Türkiye ve yeni Türk cumhuriyetleri arasındaki muhtemel entegrasyon hareketini tamamıyla doğal ve gerekli bir eğilim olarak kabul etmek gerekir¹⁶.

3. TÜRK CUMHURİYETLERİNİ ENTEGRASYONA ZORLAYAN NEDENLER VE KOLAYLAŞTIRICI FAKTÖRLER

Türk cumhuriyetlerini bir araya gelmeye zorlayan, iç dinamik olarak nitelendirilebileceğimiz, kültürel yakınlık doğuran coğrafi ve tarihsel, ekonomik ve demografik bir takım etkenlerin yanı sıra, dış dinamik olarak nitelendirilebileceğimiz, uluslararası ekonomik yapı ve küreselleşme olgusu gibi faktörler vardır ve bunlar aynı zamanda büyük oranda entegrasyonu kolaylaştırıcı etkilere sahiptirler. Kuşkusuz daha önce değinilen bölge alanı ve nüfusu da entegrasyonu kolaylaştırıcı faktörler arasındadır. Bununla birlikte özellikle ekonominin entegrasyonu zorlaştırıcı ve kolaylaştırıcı olmak üzere iki yönü bulunduğu belirtilmelidir.

3.1. Entegrasyonu Kolaylaştıran İç Dinamikler

Tarihsel ve coğrafi açıdan bakıldığında, tarih boyunca yaşanan bir çok olumsuzluklara rağmen, Türk dünyasından olan toplumlar çok geniş topraklara sahip olmuşlar, zaman zaman bu toprakları yitirmiş, yeniden ele geçirmiş, devletler kurmuş, büyümüş ve muhtelif sebeplerden küçülmüşlerdir. Şu andaki Türk toplumlarının yaşadıkları coğrafyaya bakılırsa, bu toprakların ve insanların birbiriyle bir biçimde bağlantılı olduğu açıkça görülür. Bu toprakların ve insanların farklı devletler içinde yaşıyor olmaları bu gerçeği değiştirmez. Avrupa'da Balkanlardan başlayarak doğuya doğru Çin Seddine kadar (Balkanlar, Trakya, Anadolu, Kırım, Kafkasya, Kuzeybatı İran, Volga boyları -Tataristan, Çuvaşistan, Başkurdistan-, Orta Asya ve kuzey Afganistan, Doğu Türkistan, Sibirya – Altay ülkesi, Altay Cumhuriyeti, Hakasya, Tuva, Yakutistan-) uzanan kuşak boyunca Türklerin yaşadıkları topraklar kesintisiz bir kemer oluşturmaktadır. Bu durum, Türk dünyasının tarihsel coğrafyasının birliğine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu derece bir birlik ve bütünlük gösteren, aynı soydan ve kültürden olan ama farklı siyasal statülere sahip bu toplulukların bir araya gelmeleri her şeyden önce tarihsel coğrafyanın bir gereğidir.

Tabii göz ardı edilmemesi gereken şudur ki, yine tarihsel gelişmeler sonucu bu geniş coğrafyanın homojen bir nüfusa sahip olduğu iddia

¹⁶ Paul Kubicek, "Orta Asya'da Topluluklar-arası Etnik İlişkilerin İdaresi: Teori ve Uygulama", *Avrasya Etüdleri*, C. 3, S.3 (Sonbahar 1996), s. 85.

edilemez. Ayrıca Őu anda var olan sınırlar her ne kadar yapay olarak ortaya çıkmıŐsa da, artık gerçeklik kazanmıŐtır. Dolayısıyla burada bir entegrasyondan söz edildiğinde, bu entegrasyonun pantürkist bir nitelik taşımasına çalışmak hem gerçekçi değildir, hem yararlı olmayacaktır, hem de hiçbir devlet bunu istememektedir. O halde denilebilir ki, bu coğrafya ve tarih aynı zamanda oluşacak birlikteliğin soy temelli olmamasını ve eğer mümkünse (siyasal sorunların halliyle birlikte) ileriki aşamalarda çokkültürcü bir temele dayandırılmasını gerekli kılmaktadır.

Ekonomik açıdan, yeni Türk cumhuriyetlerinin ekonomik durumları, pazar sorunları, üretim ve tüketim şartları, sermayeye ve yeni teknolojilere ihtiyaçları ve her Şeyden önemlisi küreselleşmekte olan dünya ekonomisiyle bütünleşerek, rekabet güçlerini artırmaları kendi aralarında bir entegrasyonu gerektirmektedir. Fakat Őu anda bu cumhuriyetlerin yeni bağımsızlığını kazanmış olmanın verdiği duyguyla (bağımsızlığını her yönüyle koruma ve bu konuda aşırı titiz davranarak ekonomik işbirliği çabalarına soğuk yaklaşma) hareket etmeleri akılcı bir entegrasyon düşüncesini zayıflatmaktadır. Ayrıca eskiden kurulmuş sanayi, tarım ve diğer sektörlerin hepsinin gelişmiş çağdaş teknoloji temelinde yenilenmeye gereksinimleri vardır. Bu sektörlerin çalışması ve üretim zincirinin tamamlanabilmesi için başka yeni fabrikaların ve üretim alanlarının bir an önce kurulması gerekmektedir. Bu cumhuriyetler bir araya geldiğinde tüm sektörlerin tam bir üretim süreci gerçekleştirebilmesi için gerekli yapı tamamlanmış olacaktır. Ayrıca, hepsinin birbirlerinin pazarlarına ihtiyaç duyduğu da göz ardı edilmemelidir. Dahası, bu cumhuriyetler yan yana ve sanayileri de birbirine bağımlı olduğu için ortak ulaşım ve iletişim sistemleri kurmak zorundadır. En güvenilir dünyaya açılımlar yolları birbirlerinin üzerinden geçmektedir. Dolayısıyla, ekonomik perspektif de bu cumhuriyetleri Őu veya bu biçimde işbirliği yapmaya zorlamaktadır. Tüm bunlarla birlikte ileride de belirtileceği gibi, ekonomik yapıların birbirine yakınlaştırılmaya ve tamamlayıcı nitelikler kazandırılmaya gereksinimleri olduğu unutulmamalıdır.

Demografik açıdan, bu cumhuriyetlerde yaşayan insanlar birçok açıdan ortak yönlere sahiptirler. Bu insanlar aynı soydan gelen, aynı dine mensup, bir takım farklılaşmalara rağmen temel olarak aynı dili konuşan, birbirleri ile komşu sınırlarla bağlı ve aynı kültürü paylaşan toplulukların üyeleridirler. Bununla birlikte, bu cumhuriyetlerin her birisinde komşu Türk cumhuriyetlerinin insanları yaşamakta ve bundan ötürü etnik sorunlar doğmaktadır. Dolayısıyla, bu ortak kültür ve olası etnik sorunlar da Türk cumhuriyetlerini işbirliğine zorlamaktadır. Ama yine daha önce belirtildiği gibi, nüfusun farklı etnik ve dinsel gruplar barındırıyor olması, soy ve kültür unsurunu sadece işbirliğini kolaylaştırıcı bir unsur olarak görmeye zorlamaktadır.

Sonuçta, coğrafî ve kültürel yakınlık, ekonomik gereksinimler ve ortak pazar avantajları, bu cumhuriyetleri entegrasyona zorlamaktadır.

3.2. Entegrasyonu Kolaylaştıran Dış Dinamik

Bu iç dinamik kadar önemli olan bir başka husus, dış dinamiğin varlığı da entegrasyonu gerekli kılmaktadır. Dünyadaki genel eğilime bakıldığında denilebilir ki, böyle bir entegrasyon aynı zamanda dünya ile uyumlu çağdaş bir politikadır. Çünkü 1990'larda kendini tam olarak hissettiren küreselleşmenin en önemli özelliklerinden birisi, dünya ile rekabete girebilmek için öncelikle ulusal pazarlardan daha büyük olan bölgesel pazarlar oluşturmak, yani bölgesel entegrasyonu gerçekleştirmektir.

Her ne kadar bölgeselleşme olgusuyla küreselleşme olgusu birbirine zıt iki akım gibi görünse de, gerçekte bu bir çelişki değildir. Öncelikle, olgular bağlamında bakıldığında, çeşitli bölgesel birlikler arasında önemli boyutta mübadeleler vardır. Bu birlikler tahkim edilmiş kaleler gibi değil, bir tür aracı kuruluşlar gibi bir işlev görmektedir. İkinci olarak, siyasal açıdan bölgeselleşme, pazarın dünyaya açılmasını örgütlemenin, onu ehlileştirmenin ve ona hazırlamanın aracı olarak ortaya çıkmaktadır¹⁷. Günümüzde her büyük ekonomik gücün geniş bir pazara hitap edebilmek için komşu ve bölgesel devletleri yanına aldığı görülmektedir. AB, NAFTA ve ASEAN bu temelde doğmuş birlikteliklerdir. Tabii bunların ağırlıklı olarak ekonomik mülahazalarla oluşturulduğu ve başarılı sayılabilecek entegrasyon hareketleri olduğu söylenebilir. Öte yandan, dünyada daha çok siyasal nitelikli, ama başarılı olduğu söylenemeyecek birlik modelleri de bulunmaktadır. Arap Birliği, Afrika Birliği gibi. Türk Cumhuriyetlerinin bunlardan hangilerine daha yakın durduğu dikkatle analiz edilmelidir. Zira, gereksinimlerin karşılanması için Türk cumhuriyetlerinin tabii ki başarılı modelleri tercih etmesi gerektiği açıkken, sosyopolitik ve ekonomik yapıları bakımından başarısız modelleri oluşturan ülkelere yakın durduğu da bir başka gerçektir.

Ekonomik yanı ağır basan başarılı modellerin doğuşu bakımından bunların her şeyden önce güçlü bir ve birkaç ülkenin öncülüğünde, doğal tarihsel süreç içinde aralarındaki siyasal sorunları hallettikten sonra, küresel rekabete güçlü bir biçimde katılmak için bir araya geldikleri görülmektedir. Ayrıca, bu birliklerin yerleşik ve nispeten istikrarlı sosyopolitik yapıya sahip, benzer değer yargıları ve normları kabul eden ve bu anlamda türdeş sayılabilecek olan devletlerden kurulu olduğu gözle çarpılmaktadır.

Siyasal yanı ağır basan başarısız modellerin ise, bunların hepsini toparlayacak bir lider ülkeye sahip olmadıkları, aralarında coğrafi, kültürel hatta soy açısından yakınlık hatta benzerlik bulunmasına rağmen üye devletler arasında sömürge geçmişinden kaynaklanan yapay bir tarihsel geçmiş sonucu ciddi siyasal sorunların halen devam etmekte olduğu, ulusal entegrasyon ve kimlik açısından henüz rüştünü ispatlayamamış, halkla bütünleşmiş yerleşik siyasal kurumlara sahip olmadıkları ve nihayet teknolojik ve siyasal açıdan çağa ayak uyduramadıkları için uluslararası ekonomik ve siyasal sistemde etkin bir konumda bulunmadıkları söylenebilir.

¹⁷ Marisol Touraine, *Altüst Olan Dünya: 21. Yüzyılın Jeopolitiği*, Türkçesi: Turhan Ilgaz, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1997, s. 184.

Türk cumhuriyetlerinin bir araya gelmesi halinde oluşturacakları birliktelik bu iki modelin her ikisinden de bazı özellikler taşıyacaktır. Bu olası birlikteliğin aday üyeleri, başarılı modellerin ekonomik tamamlayıcılığına sahip, gerekli ekonomik kalkınma için piyasa ekonomisi modelini benimsemiş ve dünya ile birlikte hareket etme imkanlarını arayan devletlerdir. Ama öte yandan bunların, henüz demokratikleşmemiş, aralarındaki siyasal sorunları tamamen çözememiş, iç siyasal entegrasyonu henüz tam olarak sağlayamamış ve bu anlamda halen bir ulusal kimlik bunalımı yaşayan devletler olduğu, dahası aralarında diğerlerine ekonomik ve siyasal açıdan önderlik edebilecek düzeyde bir ülkenin bulunmaması söz konusudur. Bu haliyle Türk dünyası Üçüncü Dünya ile Batı dünyası arasında sıkışmış bir görünüm arz etmektedir. Ama çok daha önemli olan husus, ülkelerdeki siyasal iradelerin tercihlerinin ne olacağıdır. Şu anda görünen o ki, bu ülkeler Batı dünyasını örnek almakta, ama onun gereklerini yerine getirmekte yetersiz kalmaktadırlar. Bu sağlandığı takdirde başarılı bir entegrasyon imkanı var demektir.

4. TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ENTEGRASYONUNU ZORLAŞTIRAN FAKTÖRLER VE BAŞLICA SORUNLAR

Türk cumhuriyetleri arasında entegrasyonun gerçekleşebilmesi, birçok imkan ve potansiyelin varlığına karşın, sanıldığından daha zor görünmektedir. Böyle bir entegrasyonu zorlaştıran birtakım faktörler vardır ve bunların üstesinden gelinmedikçe entegrasyon sağlanamayacaktır. Bu zorlaştırıcı faktörlerin bir kısmı yabancı devletlerden, bir kısmı yeni Türk cumhuriyetlerinden, bir kısmı ise Türkiye'den kaynaklanmaktadır.

4.1. Yabancı Devletlerden Kaynaklanan Engeller

Orta Asya ve Kafkaslar hem stratejik hem de ekonomik nedenlerden ötürü, hem bölgesel güçlerin hem de küresel güçlerin çıkarlarının çatıştığı alanlardır. 19. yüzyılda özellikle İngiltere ve Rusya arasında bölgeye ilişkin ortaya çıkan ve adına “Büyük Oyun” denen mücadelenin şimdi bir benzeri çok daha fazla sayıda aktör tarafından oynanmaktadır. Dolayısıyla burada gerçekleşecek herhangi bir siyasal eylem, bu devletlerin çıkarlarını az veya çok etkileyecektir. Özellikle bu siyasal eylem, onları dışlayan bir işbirliğine yönelirse, kesinlikle buna tahammül göstermeyecekler ve her biri güçleri oranında, ya bu işbirliğini ortadan kaldırmaya veya mümkünse kendi denetimlerine almaya çalışacaklardır. S.E. Wimbush'ın da belirttiği gibi, bölgenin entegrasyonundaki en önemli engel, bölgeye sınır olan Rusya, Çin ve İran'ın entegrasyon alanını ekonomik, siyasi ve güvenlik açısından yaşam alanları olarak görmelerinden kaynaklanacaktır¹⁸. Bu olguyu değişik açılardan kanıtlamak mümkündür.

Dünya politikası izleyen ABD ve AB'nin, büyük bölgesel güçler olan Rusya'nın ve Çin'in bölgeye ilişkin farklı çıkarları bulunmakta dolayısıyla bunları dışlayan bir entegrasyon hareketi öncelikle bu devletlerin

¹⁸ S. E. Wimbush, “Rusya'dan Sonra Rusya”, *Avrasya Etüdleri*, C.I, S.2 (Yaz 1994), s. 59.

çıkarlarıyla çatışmaktadır. Ana hatlarıyla bölge ABD için, enerji kaynaklarının denetim altına alınması, köktenci hareketlerin önlenmesi, İran'ın çevrelenmesi, askeri-stratejik, ekonomik ve ticari çıkarların korunması; AB için, ekonomik ve ticari avantajlar sağlanması, bölgesel istikrarsızlıkların önüne geçilmesi ve Avrupa'nın doğu sınırlarını güvence altına alınması; Rusya için bölgedeki eski etkinliğinin yeniden kurulması, bunun için enerji kaynaklarına ve diğer hammaddelere egemen olunması, Rus nüfusunun korunması, askeri ve stratejik avantajlar sağlanması ve güvenliğin artırılması; Çin için ekonomik ve ticari avantajlar elde edilmesi, ticaret yollarının ülkesinin üzerinden geçmesinin sağlanması, barındırdığı Türk nüfustan dolayı güvenlik endişelerinin giderilmesi bakımından hayati çıkarlara sahiptir¹⁹. Bu devletlerin birbirleriyle zaman zaman çatışan bu çıkarları iyi bir diplomasiyle birbirlerine karşı kullanılarak bir denge sağlanması halinde böyle bir entegrasyon gerçekleştirilebilir. Bunun yapılabilmesi yukarıda da belirtildiği gibi ancak iyi bir ortak diplomasiyle mümkündür. Ama, Türk cumhuriyetlerinin uluslararası ilişkilerde deneyimsiz oldukları ve bu devletlere karşı farklı bakış açıları bulunduğu göz önüne alındığında, gerekli diplomasiyi uygulayabilmeleri neredeyse imkansızdır.

İran ve Rusya gibi bölgesel devletler tarihsel olarak Türk toplumlarının bir araya gelebilmesini hiçbir zaman istememişler, her vesile ile buna engel olmaya çalışmışlardır. Şu anda da bu devletlerin bölgeye ilişkin politikalarında bu güdü az veya çok etkili olmaktadır. Nitekim bu cumhuriyetlere yapılan yardımlar ve özellikle bu devletlerin girişimleriyle başlatılan bölgesel işbirliği çabaları (örneğin, Rusya'nın başını çektiği BDT, İran'ın Rusya'yla birlikte başlattığı Hazar Devletleri İşbirliği Örgütü, Çin ve Rusya'nın öncülüğünde Şangay Beşlisi gibi) Türk cumhuriyetlerinin kendi aralarında girişecekleri bir entegrasyon hareketini kuşkusuz zayıflatacak veya engelleyecektir. Özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'ın 1995'te Beyaz Rusya ile Rusya Federasyonu arasındaki gümrük birliğine katılmış olmaları ve BDT çerçevesinde serbest ticaretin geliştirilmesi çabalarının artması, Türk cumhuriyetlerinin Türkiye ile birlikte hareket etme imkan ve kabiliyetlerini kısıtlayacaktır.

Bağımsızlığını kazanmış Türk cumhuriyetlerinin dışında özellikle Rusya Federasyonu içinde topluluk, özerk toprak, özerk bölge, özerk cumhuriyet statülerinde başka Türk toplumları da yaşamaktadır. Tabii özellikle bu nedenden ötürü Rusya, Çin, İran gibi önemli Türk nüfus barındıran devletler, entegre olmuş ekonomik veya siyasi içerikli bir Türk birliğinden rahatsız olacaklardır. Özellikle böyle bir birliğin başarılı olması

¹⁹ Bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: Foreign Policy Council, "Russian's Foreign Policy Concept", *International Affairs*, February 1993, p. 14-16; Abdul Shakoov, "Orta Asya : Amerika'nın Çıkar Algılaması ve Güvenlik Politikaları", *Avrasya Etüdüleri*, C. 2, S.2 (Yaz 1995), s. 14-18 ; Bülent Aras-İhsan Çolak, "Amerika-Orta Asya İlişkileri ", *Avrasya Etüdüleri*, C.3, S.3 (Sonbahar 1996), s. 57-73 ; Ahmet Dörtbudak, "Türk Cumhuriyetleri-AB İlişkileri", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, Editör: Mim Kemal Öke, İstanbul, Alfa, 1999, s. 247-272 ; John Calabrese, "Çin'in Orta Asya Politikası : Yenilenme ve Üslenme", *Avrasya Etüdüleri*, S. 16 (Sonbahar-Kış 1999), s. 83-88; Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası : Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere*, Türkçesi : E. Dikbaş-E. Kocabıyık, İstanbul, Sabah Kitapları, 1998, s. 112-136 ; Davutoğlu, s. 469-483.

ve insanlarına diğerlerine oranla daha iyi bir ekonomik refah kazandırması halinde bu ülkeler, ayrılıkçı eğilimlerin doğabileceğinden endişe duymaktadırlar. Sadece bu neden bile soy ve kültür temeline dayalı bir Türk birliğinin bölge devletlerince engellenmesi için yeterlidir.

Ekonomik sebepler, kaynakların bölüştürülmesi, bunlara sahip çıkılması, yeraltı ve yerüstü kaynakların ucuz fiyatlardan dünya ekonomisine kazandırılması endişesi ve özellikle pantürkizm veya panislamizm temelinde emperyal bir gücün oluşacağı düşüncesi gibi nedenlerden ötürü genel olarak dünya kamuoyu böyle bir entegrasyona sıcak bakmamaktadır. O nedenle dünya kamuoyunu, özellikle bu entegrasyonun pantürkist veya panislamist yönelimli olmadığı konusunda tatmin etmedikçe bu entegrasyonun gerçekleşmesi çok zor olacaktır.

Psikolojik olarak özellikle Rusya ve İran gibi bazı devletler bu cumhuriyetleri kendi toprakları gibi görmektedirler. Bununla birlikte bu Türk cumhuriyetleri de özellikle Rusya'ya bağlılık hislerinden kendilerini tam olarak kurtarabilmiş değillerdir. Bu psikolojinin zamanla ortadan kalkacağı düşünülebilir. Ama yine de halihazırda bu sorunun varlığı inkar edilemez.

4.2. Türkiye'den Kaynaklanan Engeller

Türk cumhuriyetleri arasında olası bir entegrasyon için tek lider ülke konumunda olan ve uzun süredir uluslar topluluğunun bir üyesi bulunan Türkiye'nin, böyle bir entegrasyonun oluşmasında birtakım engelleyici unsurlar taşıdığını görmek gerekir.

Entegrasyonun gerçekleşebilmesi için lokomotif işlevi görebilecek tek ülke olan (gerçi bu da ayrı bir sorundur) Türkiye'nin yüzünü batıya dönerek bir başka entegrasyon hareketi olan AB içinde yer alma arzusunda oluşu, kuşkusuz çok önemli ve ihmal edilemeyecek bir engeldir. Türkiye her ne kadar başlangıçta "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk dünyası" sloganıyla hareket ederek, böyle bir iş için hevesli görünmüşse de, bunun o kadar da kolay gerçekleşebilecek bir şey olmadığını fark etmiştir. Şimdi Türkiye'nin, Orta Asya'daki işbirliğinin çok ciddi boyutlara varabileceğine inanmadığı ve AB'ye girmekten ümidini kesmediği için Türk cumhuriyetleriyle iyi ilişkilerini sürdürmekle birlikte (bu bile zaman zaman kuşkuludur) bunu sıkı bir işbirliği ve entegrasyon boyutuna getirmeyi düşünmeyen politik bir duruşa sahip olduğu görünmektedir. Bununla birlikte AB'nin kendisi dışında Türkiye'nin alternatif bulamayacak bir ülke olarak değerlendirmesine karşılık, Türkiye'nin AB dışı alternatiflerinin de bulunduğunu göstermek için hareket etmesi ve bu çerçevede Türk cumhuriyetleriyle birlik oluşturmak için daha ciddi adımlar atması da olasıdır. Ama Türk dış politikasının büyük oranda Batı'ya bağımlılığı ve özellikle Orta Asya politikasının ABD ile var olan stratejik işbirliğinin gölgesinde olduğu unutulmamalıdır. Bu bakış açısıyla Türkiye öncülüğünde ciddi bir entegrasyonun gerçekleşmesi güçtür. Dahası, Türkiye 1995'ten beri AB ile gümrük birliği ilişkisi içindedir.

Öte yandan, Türkiye yüzünü Orta Asya'ya dönse bile böyle bir entegrasyon hareketine öncülük edecek, sermaye sağlayacak, yönlendirecek ekonomik ve siyasal güce sahip değildir. Türkiye ne psikolojik, ne teorik ne

de kurumsal açıdan böyle bir işe hazırlıklıdır²⁰. 1991-1995 arası Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerde yaşanan hayal kırıklıkları bunu açıkça göstermiştir²¹. Türk dış politikası Atatürk zamanından beri, doğrudan anavatanın güvenliğini ilgilendiren ittifaklar hariç, bu gibi güçlü bir entegrasyon hareketine liderlik etme anlayışından bilinçli bir biçimde uzak durmuş, bunu bir bakıma maceracı dış politika olarak görmüştür.

Bir de yeni Türk cumhuriyetleriyle Türkiye arasında coğrafi açıdan bir kopukluğun söz konusu olması, arada ise böyle bir entegrasyona sıcak bakmayacak, hatta engelleyecek devletlerin (İran, Ermenistan) varlığı da kayda değer bir sorun olarak kendini göstermektedir.

4.3. Yeni Türk Cumhuriyetlerinden Kaynaklanan Engeller

Konuya bir de yeni bağımsızlığını kazanmış devletler açısından baktığımızda burada da pek çok engelin bulunduğunu görürüz.

Öncelikle, Türk cumhuriyetlerinin böyle bir entegrasyonu gerçekleştirmek için gerekli siyasal iradeye sahip olmadıklarını açıkça belirtmek gerekir. Bu olmadığı sürece entegrasyon da olamaz. Önce ortak bir siyasal irade gerekmektedir. Ama, demokrasinin henüz gelişmediği bu cumhuriyetlerde SSCB döneminde yetişmiş, SSCB içinde görevler üstlenmiş olan şimdiki üst düzey yöneticiler, eski yönetim anlayışı psikolojisiyle hareket etmekte, kendi bireysel iktidarlarını koruma gibi sebeplerden ötürü bir araya gelememekte ve sorunlara karşı ortak bir bakış açısı geliştirememektedirler. Örneğin, Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırısı karşısında diğer Türk cumhuriyetleri Ermenistan ile ilişkilerini devam ettirdiler, Ermenistan'ı ziyaret ederek, "Ermeni Jenosidi (?) Abidesi" önüne çelenk koydular. Tabii bu cumhuriyetleri bu şekilde davranmaya iten asıl faktör, Ermenistan'a duyulan sempati değil, Rusya'nın bu cumhuriyetler üzerindeki etkisidir. Ama her halükarda bu ve benzeri olaylar, Türk cumhuriyetlerinin ortak bir siyasal irade geliştirmelerinin güçlüğüne işaret etmektedir. Ayrıca yeni bağımsızlığını kazanmış Türk cumhuriyetleri, yeni bir bağımlılık ilişkisi oluşturacak ister BDT isterse ECO tipi bir entegrasyon çabasına sıcak bakmamaktadırlar. Kimse cumhuriyetler arasında bir ittifak sistemi arayışında değildir. Aralarındaki ilişki hayli soğuktur. Doğrudan, özellikle hava yoluyla bağlantı çok azdır. Büyükelçilikler geç açılmıştır. Gümrük, vize gibi teknik anlaşmaların imzalanmasına karşın, siyasal zirveler çok nadir yapılmakta ve protokol düzeyinde kalmaktadır.

İkinci olarak, kuşkusuz Türk cumhuriyetlerinin ekonomik potansiyellerinin olması, bir ekonomik entegrasyon için gerekliyse de, yeterli değildir. Herhalde bu potansiyelin ülkeler arasındaki uyuma düzeyine de bakmak ve aralarındaki olası ilişkinin niteliğini ortaya koymak gerekir. Ekonomik entegrasyonun, içinde yer alacak ülke ekonomilerinin kalkınma düzeyleri, üretim yapıları ve faktör donanımları, altyapı imkanları, gümrük tarifeleri ve ekonomilerin tamamlayıcı-rekabetçi olma durumu bakımından

²⁰ Davutoğlu, s. 487-489.

²¹ Bkz. Aydın, s. 380-426.

değerlendirilmesi halinde ortaya çıkan tablonun pek de iç açıcı olmadığı görülür²².

Entegrasyona aday ülkeler entegrasyonun başarılı olabilmesi için gelişme düzeyi itibariyle birbirine yakın olmalıdır. Bunun için en iyi göstergeler GSYİH, GSMH ve kişi başına gelirdir. Bazı ülkeler çok geri kalmış, diğerleri ise nispeten ileri bir kalkınma düzeyinde bulunuyorlarsa entegrasyonun başarılı olabilmesi için kendisini zorlaması gerekir²³. Söz konusu ülkeler gelişme düzeyleri itibariyle oldukça önemli farklılıklar arz etmektedir (Bkz. Tablo 5). Bölgedeki ekonomik entegrasyon az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki bir entegrasyon türüne örnek teşkil etmektedir. Bu nedenle, sermaye kıt, emek ise bol faktördür. Yani sermaye pahalı, emek ucuzdur. Bu durumda, üretim miktarını belirleyecek olan kıt faktör sermaye faktörüdür. Sermaye faktörü yetersizliği entegrasyon bölgesinde ortaya çıkabilecek olan üretim etkisi potansiyelinin yeterli düzeyde ortaya çıkmamasına neden olacaktır²⁴.

Tablo 5: Türk Cumhuriyetlerinin Temel Ekonomik Göstergeleri

Devletler	Nüfus (milyon)	GSYİH-1996 (milyar \$)	GSMH-1995 (milyar \$)	KBG-1995 (bin \$)
Türkiye	62.865 (1997)	104.745	164.789	2.780 (2001'de 2.160)
Azerbaycan	8.016 (1999)	3.531 (99'da 3.99)	3.475	480 (99'da 508)
Kazakistan	14.8 (2001)	19.507 (99'da 15.7)	21.413	1.33 (99'da 1.049)
Kırgızistan	4.8 (1999)	3.208	3.038 (98'de 1.616)	700 (98'de 315)
Özbekistan	24.755 (2000)	21.935 (99'da 15.5)	21.500	970 (99'da 620)
Türkmenistan	5.369 (2000)	3.980 (2000'de 0.9)	3.917	920 (2000'de 820)

Verilerin kaynağı: TİKA, Ülke Profilleri, (<http://www.tika.gov.tr/tur/ulke/ulke.htm>)

Öte yandan, kaynakların daha etkin kullanımının sağlanması büyük ölçüde altyapı imkanlarına bağlıdır. Ekonomik entegrasyonun kısa dönemdeki üretim etkilerini olumsuz yönde etkileyecek en önemli faktörler ulaşım ve haberleşme alanlarındaki yetersiz altyapıdır. Türkiye haberleşme alt yapısı olarak dünya standartlarında bir yere sahipken, diğer Türk cumhuriyetleri için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Haberleşme sisteminin bölgede yetersiz olması ekonomik faaliyetlerde işlemlerin uzamasına neden olacak ve üretim etkilerinin ortaya çıkışını olumsuz yönde etkileyecektir²⁵.

²² Bayram Güngör, "Türkiye ile Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Entegrasyonu Üzerine Bir Deneme", *Basılmamış Doktora Tezi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 177.

²³ E. Ertürk, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi*, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1993, s. 83.

²⁴ Güngör, s.179.

²⁵ Güngör, s.180.

Ekonomik açıdan en önemli problemlerinin başında, petrol ve doğalgazın dünya pazarlarına aktarılması konusunda Rusya'ya olan bağımlılık gelmektedir. Bu yapının devam etmesi bu ülkelerin ekonomik bağımsızlıklarını kazanmalarını engellemektedir²⁶. Gerçi Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan petrol ve doğalgazın Batı'ya ulaşımını sağlamak için yeni ve Rusya ile bağlantısı olmayan bir boru hattı inşa etmek için çalışmaktadır. Bunun için önerilen Bakü-Ceyhan boru hattının gerçekleşmesi, Rus monopolünün kırılması ve entegrasyon bakımından son derece önemlidir.

Ayrıca Türk cumhuriyetlerinin uzun yıllar boyunca ihracat ve ithalatlarının Rusya'ya bağımlı olması, halen bu durumun devam etmesine neden olmakta, bu ise Türk cumhuriyetlerinin bağımsız bir aktör olarak davranmalarını güçleştirmektedir. Kazakistan'ın ihrac ettiği ürünlerin % 42'sini Rusya satın almaktadır. Özbekistan'ın ihracat ve ithalatının % 54'ü Rusya ile gerçekleşmekte, bu oran Kırgızistan için ihracatta % 39, ithalatta % 49'dur. Türkmenistan ise ihracatının sadece % 15'ini Rusya ile yapmakta, ama ithalatının yaklaşık % 45'ini bu ülke ile gerçekleştirmektedir²⁷. Gerçi bu oranlar 1996 öncesi dönemlere göre Rusya ile ticarete belli bir düşüşün varlığına da işaret etmekte, ama buna rağmen bağımlılığın sürdüğünü de göstermektedir. Dahası, Türk cumhuriyetlerinde tüm üretim eski SSCB, şimdiki Rus standartlarına ve kurallarına göre çalışmakta ve bu da bağımlılığı pekiştirmektedir. Bunun da halledilmesi gerekmektedir. Şimdiki çabalar da bu yöndedir, fakat henüz bu engeller tam aşılabilmiş değildir.

Türkiye ile diğer Türk cumhuriyetleri arasında uygulanan gümrük tarifelerine bakıldığında, Türkiye'nin AB ile olan Gümrük Birliği anlaşmasının bu ilişkilerde belirleyici bir rol oynadığı aşikardır. Bilindiği gibi anlaşma, AB'ye üye ülkeler arasındaki ticarete uygulanan tarife oranlarını tamamen kaldırmak, üçüncü ülkelere ise ortak bir tarife oranı uygulamak çerçevesinde oluşturulmuştur. Tarife oranlarına ulaşamayan Kırgızistan dışında, genel itibarıyla ele alındığında Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın Türkiye'den yaptıkları ithalatta uyguladıkları tarife oranı, ölçü birimleri üzerinden alınan vergi oranı dışında, ortalama %23 seviyesindedir. Türkiye'nin bu ülkelere uyguladığı tarife oranı ise, ortalama %20,5 civarındadır. Kuşkusuz Türkiye'nin AB ile olan anlaşması başka bir entegrasyon bölgesi ile tarife oranlarının tamamen kaldırılacağı ve birliğin ortak gümrük tarifesinin altında bir tarife oranının uygulanacağı benzer bir işbirliğine gitme hareketini engellemektedir. Fakat AB ülkelerinin Ortak Gümrük Tarifesi %3,5 olarak belirlenmiştir. Bu durumda, gümrük vergi oranlarının karşılıklı olarak Ortak Gümrük Tarifesi oranına yakın seviyelere düşürülmesi entegrasyon hareketinden sağlanacak çıkarları artıracaktır. Yani, ticaret yaratıcı etki tarife oranlarında sağlanacak indirim ölçüsünde artacaktır²⁸.

²⁶ Werner Gumpel, "Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon", *Avrasya Etüdüleri*, Sayı 13 (İlkbahar 1998), s.25.

²⁷ Gumpel (1998), s. 29.

²⁸ Güngör, s. 185

En önemli konulardan birisi de ekonomilerin tamamlayıcılık-rekabetçilik durumudur. Entegrasyonu oluşturan ekonomiler büyük ölçüde benzer ve maliyet itibarıyla birbirine yakın düzeylerde iseler bu durumda ürünler arasında ikame söz konusu olacağından ticaret yaratma etkisi daha büyük olacaktır. Birbirinden farklı mallar üreten veya maliyetleri arasındaki farkı büyük olan tamamlayıcı özellikteki ekonomiler arasında oluşturulacak entegrasyonda kaynakların yeniden dağılımı söz konusu olmayacağından beklenen fayda sağlanamayacaktır. Geleneksel rekabetçi-tamamlayıcı görüşün aksine, tamamlayıcı ekonomilerin kurduğu bir gümrük birliğinin, rakip ekonomilerin kurduğu bir gümrük birliğine göre ticaret yaratma bakımından daha fazla kazanç sağlar diyen iktisatçılar da vardır. Çünkü bölge içinde ticaretin genişlemesi üyelerin üretimlerini esas olarak etkilemeyecektir²⁹. Türkiye ile diğer Türk cumhuriyetleri arasındaki ekonomik entegrasyonun tamamlayıcılık özellikleri ön planda olacaktır. Geleneksel-rekabetçi görüş çerçevesinde yorumlandığında, böylesi bir yapı kaynakların yeniden dağılmasına imkan tanımaması nedeniyle istenilen yararı sağlayamayacaktır.³⁰

Bunlardan başka, Türk cumhuriyetlerinin vatandaşlarının önemli bir kısmı Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya gibi ülkelerde çalışmaktadır. Bu da aynı zamanda bu ülkelere olan ekonomik bağımlılığı pekiştirmektedir. BDT oluşturulurken Azerbaycan'ın bu Topluluğa katılma konusunda gösterdiği çekingenliğin kendisine pahalıya mal olması tesadüfi değildir. Rusya'nın desteklediği Ermenistan Azerbaycan'a saldırarak topraklarının % 20'sini işgal etti ve 1 milyona yakın Azeri göçmen oldu. Rusya'da çalışan ve yaşayan Azerilere karşı büyük zorluklar çıkarıldı. Bu kişilerin Azerbaycan'a dönebilmesi düşüncesi bile, savaştan ötürü ekonomisinin zayıflamasından ötürü başlı başına bir sorun haline geldi. Sonunda Azerbaycan da bu Topluluğa katılmak zorunda kaldı.

Türk cumhuriyetlerinin kendi içinde ve kendi aralarında halledilmemiş, çözümlenememiş sorunları bulunmaktadır. Bunları komşu devletler, Türk cumhuriyetlerine karşı dış politika aracı olarak kullanmakta ve böylece entegrasyon düşüncesini ve çabalarını zayıflatmaktadırlar. Kendi içindeki en önemli sorun demokratikleşme ve kabileciliktir. Her cumhuriyetin içinde bölgeci hizipleşme olgusu söz konusudur³¹ ve bu uluslaşma ve ulusal kimliğe sadakati zayıflatmaktadır³². Gerçi AB gibi en ileri entegrasyon hareketlerinin şimdiki en önemli sorununun mevcut ulusal kimliklerin aşılması olduğu düşünülürse, yeni Türk cumhuriyetlerinde henüz ulusal kimliklerin tam olarak güçlenmemiş olmasının bir avantaj olduğu da söylenebilir. Ama, bu avantaj ancak bu cumhuriyetlerin ulus inşa etme süreci yerine aralarında entegrasyon sürecini esas almaları halinde anlamlı olacaktır. Şimdilik böyle bir durum söz konusu olmadığına göre, bu olası avantaj bir dezavantaja dönüşmüş durumdadır. Çünkü kendine güvenmeyen ve bu anlamda güçlü ulusal kimliği olmayan devletlerin başkalarıyla güçlü bir

²⁹ Ertürk, s. 88.

³⁰ Güngör, s. 185.

³¹ Roy, s. 158-165.

³² Roy, s. 219-244

birlik oluşturmaları zordur. Öte yandan, demokratikleşme sorunu ise halkın devlete sadakatini zayıflatan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunlar aşılmadan bir entegrasyon düşünülemez. Çünkü entegrasyonu, ancak arkasına halk desteğini almış devletler gerçekleştirebilir. Kendi aralarındaki sorunların başında ise Hazar denizi havzasındaki yeraltı kaynaklarının bölüştürülmesi, SSCB politikalarından kaynaklanan toprak sorunları³³, azınlık sorunları³⁴, su ve çevre sorunları gelmektedir.

Türk cumhuriyetlerinin içinde önemli sayıda Rus nüfus yaşamakta ve özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'ın bu açıdan özel durumları olduğu göz ardı edilmemelidir³⁵. Çünkü Rusya bu soydaşlarını korumak bahanesiyle diğerlerinden daha çok bu cumhuriyetleri kendi yörüngesinde olmaya zorlamaktadır.

5. TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ENTEGRASYONU İÇİN GEREKLİ TAVSİYE VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Daha önce de belirtildiği gibi, günümüzün uluslararası ilişkilerinin temel gerçeklerinden birisi bölgesel entegrasyon hareketleridir ve Türk cumhuriyetleri arasında da böyle bir entegrasyonun gerçekleşebilmesi için potansiyel mevcuttur. Yine belirtilmelidir ki, böyle bir entegrasyon küresel ekonominin dışında kalmanın ve kendini korumanın bir yöntemi değil, aksine ona eklenmenin bir yoludur.

Bunlara karşın, entegrasyon kolay bir iş değildir. Hele hele uzun yıllar dış dünya ile ilişkilerini başka merkezler aracılığıyla yürütmüş, uluslararası ilişkilere nispeten yabancı yeni bağımsız devletler arasında bu iş daha da zordur. Tabii zorluklar sadece bunlardan kaynaklanmamakta, yukarıda belirtilen başka pek çok engel bulunmaktadır.

Aslında Türk cumhuriyetleri arasında bir entegrasyon düşüncesinin temel ikilemi şudur: Ekonomik gereklilikler ve bölgenin özerkliğini koruyacak bir biçimde dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, entegrasyon düşüncesini zorunlu kılmakta, ama bu entegrasyonda yer alacak Türk devletlerinin esasen bunu gerçekleştirecek gücü bulunmamaktadır. İşte sorun bunun nasıl aşılabileceğidir. Bu bağlamda bu temel ikilemi ve diğer zorlukları aşmak için yapılabilecek işleri ve önerilecek tavsiyeleri idealist ve realist açılardan ayrı ayrı ortaya koymak akılcı bir yaklaşım olacaktır.

5.1. İdealist Açıdan Yapılabilecekler

Uluslararası ilişkilere bir takım normatif değerler açısından yaklaşan ve olandan ziyade olması gerekenle uğraşan, böylece kurallara dayalı bir ilişki biçimi öneren idealizm açısından Türk cumhuriyetleri arasında

³³ Roy, s. 92-121.

³⁴ Yeni Türk Cumhuriyetleri arasında etnik çatışma potansiyelleri konusunda bkz. Martha Olcott, "National Consolidation", *Harvard International Review*, Vol. 22, Issue: 1 (Winter/Spring 2000), p. 50-55. Bu etnik çatışmaların önlenmesi için yapılabilecekler konusunda bkz. Kubicek,, s. 85-101.

³⁵ Roy, s. 253.

entegrasyon çabalarına yaklaşıldığında engellerin aşılabilmesi için yapılabilecekler şu şekilde ortaya konulabilir:

Öncelikle, birçok araştırmacının da belirttiği gibi yapılması gereken en önemli işlerden birisi, ortak dil sorununu çözmektir. Türk topluluklar arasında iletişimi artırmanın, onları birbirine yaklaştırmının, aynı kavramlarla düşünmenin, birbirini daha iyi anlamının ve böylece ortak zihniyete sahip olmanın en kolay yolu ortak dil kullanımını olacaktır. Bu aynı zamanda işbirliği yapılmasını kolaylaştıracaktır. Türk topluluklarının gerek 19. yüzyılda ve sonrasındaki Rus politikalarından, gerek ayrı boylar halinde yaşamalarından ve gerekse başka topluluklarla temaslarından ötürü farklı alfabelerle farklı şivelerde Türk dilini kullanmaları söz konusu olmuştur. Bağımsızlığını yeni kazanan Türk topluluklarında uzun süre Kiril alfabesi kullanılmış ve dil tahrif edilmiştir. Bağımsızlığın üzerinden on yıl geçmesine rağmen dil sorunu aşılabilmiş değildir. Gerçi bu cumhuriyetler birer birer Latin alfabesine geçmekte, ortak bir dilin oluşturulması için çabalar sürmektedir³⁶. Bu çalışmaları daha sistematik ve eşgüdümlü hale getirmek için yapılabilecek işlerden bir tanesi, Türk dünyası için tek bir “Dil Kurumu” merkezi oluşturmaktır. Bu çerçevede tek bir alfabe ve ortak dil sözlüğü geliştirilmelidir.

İkinci olarak, kök itibarıyla aynı kültürü paylaşan Türk toplulukları için tek bir “Türk Kültür Merkezi” kurularak, bunlar arasındaki benzerlikler ortaya çıkartılmalı, ortaklıklar güçlendirmeli ve şimdiye değin yapılan çalışmalar en üst seviyeye ulaştırılmalıdır. Böylece uzun tarihsel geçmiş içinde birbirinden koparılmış, uzaklaştırılmış Türk topluluklarını birbirine yaklaştırmak, aralarındaki ilişkileri artırmak mümkün olacaktır.

Üçüncü olarak, Türk dünyası üzerine yapılan araştırmaları artırarak sürdürmek gereklidir. Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) gibi kurumsal yapıların işlerliklerini ve aralarındaki eşgüdümü artırmak, yapılacak araştırmaların kalitesi ve etkinliği açısından son derece önemlidir. Bugüne değin birçok araştırma yapılmış olmakla birlikte, Türk topluluklarının yaşadığı, hatta göç ettiği toprakların coğrafyası, iklim şartları, nüfusu, ekonomisi, yeraltı ve yerüstü kaynakları, servetleri, sosyal ve kültürel yapıları, potansiyel imkanları arasındaki bağılıklar yeterli düzeyde incelenmemiştir. Halbuki ancak bu gibi araştırmaların sonucu Türk dünyasının gelişmesi ve kalkınmasına ilişkin genel ve daha ayrıntılı programlar hazırlamak mümkün olabilir. Bütün bunlar için tek bir “Türk Dünyası Araştırmalar ve İşbirliği Merkezi” adıyla bir kurumsal yapı oluşturulabilir. Böylece mevcut imkanlar bölünmeden tek bir merkezden sistematik ve planlı bir biçimde kullanılacak, benzer çalışmaların farklı kurumlarca yürütülmesi engellenerek, kaynak ve zaman israfının önüne geçilebilecektir. Türk dünyasının sermaye bakımından zengin olmadığı göz önüne alınırsa, bunun önemi daha da iyi anlaşılabilir.

³⁶ Bkz. Mustafa Öner, “Ortak Türk Alfabesi Hakkında Notlar”, *Avrasya Etüdüleri*, S. 13 (İlkbahar 1998), s. 71-79.

Dördüncü olarak, çok sayıdaki sorunların üstesinden gelebilmek için bu devletlerin birbirlerini ekonomi, kalkınma, eğitim alanlarında desteklemeleri gerekmektedir. Bunun için yine genel koordinatör işlevi görecektir bir şemsiye örgüt olarak “Türk Dünyası Ekonomik İşbirliği Merkezi”nin kurulması düşünülebilir. Böyle bir merkez aracılığıyla ekonomik işbirliği konusundaki engellerin ortadan kaldırılması için gerekli ciddi, işlevsel kararların alınması sağlanabilir.

Beşinci olarak, Türk cumhuriyetleri arasında bir ortak pazarın kurulması pek çok açıdan yararlı olacaktır. Şu anda Türk cumhuriyetlerinin her birinin yeraltı ve yerüstü kaynakları, sanayi ve diğer sektör ürünleri üçüncü devlet ya da şirketler aracılığıyla alınıp satılmaktadır. Bütün kazanç ve karlar onların kasalarına girmektedir. Bu ticaret Türk cumhuriyetlerine ve onların vatandaşlarına yeterince kazanç sağlamamakta, fakirlikleri devam ettirmektedir. Ortak pazarın oluşturulması, bu kazançların Türk cumhuriyetlerinin kasalarına girmesine yardımcı olacaktır.

Altıncısı, Türk cumhuriyetlerinin ve diğer Türk topluluklarının bir araya gelebilmesini hızlandırmak için Türk Dünyası Aydınlar Birliği, Türk Dünyası Yazarlar Birliği, Türk Dünyası Gençler Birliği gibi çeşitli örgütlenmeler oluşturulmalıdır. Oluşturulan merkezler, kurumlar, örgütler farklı cumhuriyetlere yerleştirilerek, onların çok da fazla olmayacak maliyesi paylaştırılmış olacaktır. Tabii bu örgütlerin her ülkede şubeleri bulunacaktır.

Yedincisi, bu şekilde çeşitli merkezler ve örgütler oluşturulduğunda, aşağıdakilere benzer programların yürütülmesi hedeflenebilir: Türk cumhuriyetleri gelişme ve kalkınma programı; Türk cumhuriyetlerinde siyasi gelişme ve demokratikleşme programı; Türk dünyası toplulukları ortak kültür programı; Türk dünyası gençlik programı; Türk dünyası bilim ve eğitim programı; Türk cumhuriyetleri ortak dış politika geliştirme programı; Türk cumhuriyetleri ortak savunma geliştirme programı. Bu gibi ortak politikaların geliştirilebileceği bir altyapı hazırlamak son derece önemlidir. Ayrıca bu gibi programlar sayesinde pek çok alanda ortak normlar geliştirmek de mümkün olacaktır. Bu sayede ileride entegrasyonun güçlendirilmesi için atılacak adımlara bir ön hazırlık yapılmış olacaktır.

5.2. Realist Açıdan Yapılabilecekler

Uluslararası ilişkileri sadece devletlerin güce dayalı ulusal çıkarlarının belirlediği gerçeğinden hareket eden bu yaklaşım açısından, Türk cumhuriyetleri arasında olası bir entegrasyona bakıldığında ise yapılabilecekler şunlar olabilir:

Öncelikle, daha önce de belirtildiği gibi, bu tip entegrasyon hareketlerinde öncü bir veya birkaç devletin varlığı, işleri çok kolaylaştırmaktadır. Fakat burada böyle bir öncülük yapabilecek tek devlet görünümündeki Türkiye'nin, gerek ekonomisinin zayıflığı ve dış politikasının büyük oranda Batı'ya bağımlılığı (ABD ile stratejik işbirliği), gerekse de AB içinde yer alma çabası içinde oluşu, bu konumunu zayıflatmaktadır. Bu konuda çok net bir çözüm önerisi sunmak zordur. Belki

tek ve kesin çözüm önerisi, Türkiye'nin Batı'ya bağımlılığının sona erdirilerek, yüzünü bağımsız bir biçimde Orta Asya'ya dönmesidir ki, bunun gerçekleşmesi Türkiye tarafından arzulanır bir durum değildir. Belki daha gerçekçi olan, Türkiye'nin dış politikasında, coğrafyasının da emrettiği gibi, doğu-batı bağlantısı arasında dengeyi koruma anlayışıyla hareket ederek, Orta Asya'yı ihmal etmemesidir. Ama Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği halinde bu denge, Batı lehine bozulmuş olacaktır ki, bu durumda tek çözüm, Türkiye'siz bir entegrasyona gitmek olacaktır.

İkinci olarak, ECO (Ekonomik İşbirliği Örgütü), Orta Asya Birliği, KEİÖ (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü) gibi yapılanmalar, Türk cumhuriyetleri arasında işbirliğini artırmanın bir aracı olarak değerlendirilebilir³⁷. Tabii bu durumda yapılacak olan çalışmalar sadece Türk cumhuriyetleri arasında olmayacak, ama daha gerçekçi olacaktır. Bunlar arasında en homojen olan işbirliği çabası 1994'te başlayan Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan arasındaki Orta Asya Birliği'dir. Moskova'dan bağımsız olarak oluşturulan (ama Moskova'nın da gözlemci olduğu) ve malların, sermayenin, işgücünün serbest dolaşımını öngören bu işbirliği çabası 1998'de içine Tacikistan'ı da alarak genişlemiş ve üye ülkeler arasındaki ekonomik ilişkileri olumlu yönde etkilemiştir. Bu oluşumlarla birlikte, Türk cumhuriyetlerinin Rusya'ya bağımlılığının azaltılması da söz konusu olabilecektir. Zaten, esasen bu bağımlılığın ortadan kalkabilmesi için, Rusya üzerinden geçmeyen yeni bağlantıların kurulması bir zorunluluktur.

Üçüncü olarak, başarılı bir entegrasyon için hem bölge devletleri hem de Batılı devletler bakımından büyük endişe kaynağı olan pantürkist anlayışın ortadan kaldırılması bir ön şarttır. Bunun için bölgesel siyasal sorunların hallinden sonra, Gürcistan, Ermenistan, Tacikistan gibi farklı dinsel ve etnik yapıdaki devletleri bu entegrasyona dahil etmek, böylece çokkültürcü bir temele dayalı, coğrafya esaslı bir entegrasyon biçimi düşünmek gerekir. Hem bu sayede Türkiye ile Orta Asya arasındaki coğrafi kopukluk da ortadan kalkmış olacaktır.

Dördüncü olarak, bu entegrasyonun tam bir siyasal birliğe yönelik olduğunu düşünmemek gerekir. Çünkü bu hem yukarıda sözü edilen pantürkizm korkusunu haklı çıkarır, hem de henüz ulusal kimliğe dayalı ulus inşa etmenin başında olan yeni Türk cumhuriyetlerinin böyle bir harekete başından soğuk yaklaşımlarına yol açar. Entegrasyonun pantürkizm idealinden değil, dünyadaki küreselleşme ve yerelleşme olgusundan kaynaklandığını belirtmek, hareketin hem retorliğini hem de eylemini bu yönde ele almak çok daha akılcı ve gerçekçidir.

Son olarak, ülkesel, bölgesel ve küresel dengeler göz önüne alındığında gerçekçi bir işbirliğinin sadece Türk cumhuriyetlerini kapsayacağını söylemek zor görünüyor. O nedenle bu çabalara eşit statüde

³⁷ Bu örgütlenmelerin entegrasyona katkıları ve şansları hakkında değerlendirme için bkz. Ali A. Demirhan, "Türk Dünyasında Ekonomik Entegrasyon", *Yeni Türkiye*, Sayı 15, 1997, s. 1010-1022; Erhan Büyükkakıncı, "Patterns of Integration in Central Asia", *Perceptions (Journal of International Affairs)*, Volume V - Number 1 (March-May 2000).

kalmak kaydıyla Rusya'yı da katmak, ama bu durumda onu dengeleyebilecek bir Türkiye'nin de mutlaka olmasına çalışmak en gerçekçi yaklaşımdır. Ama tabii bu realist açıdan gereklidir. Bu devletler idealizmi esas alarak da hareket edebilirler. Bu tamamen ilgili devletlerin bir tercihi olacaktır. Ama kesin olan şu ki, idealist politikaları hayata geçirmek ve yaşatmak güç ister.

SONUÇ

Bağımsız Türk cumhuriyetlerinin bir araya gelerek bir Türk dünyası ortak pazarı, ortak kültürü ve eğitimi meydana getirebilmesi, onların hem birlikte hem de kendi başlarına gelişme ve kalkınmalarını, bu sayede dünya sistemine daha kolay ve güçlü bir aktör olarak eklenmeleri, ayrıca Türk dünyasının uluslararası sistemin önemli bir güç merkezi haline gelmesini sağlayacaktır.

Zihniyetler birbirine yaklaştığı ve dolayısıyla siyasal iradeler var olduğu sürece, Türk cumhuriyetleri arasındaki entegrasyon, sadece bir hayal olmayacaktır. Ama her devletin tek başına yeterince güçlü olması, siyasal yapısından, rejiminden, kimliğinden emin olması bir ön şarttır. Çünkü bu tip konularda sıkıntılı olan devletler, ciddi bir bağımlılık oluşturacak olan entegrasyon hareketlerine girmede çekingen davranırlar. Özellikle ortaya çıkacak ortak normlara, değerlere uymada başarısız olurlar. Dolayısıyla her devletin içeride siyasal açıdan demokrasiyi ve insan haklarını geliştirmesi, hukukun üstünlüğünü sağlaması ve ekonomik açıdan, rasyonel ve diğerlerine benzer, ama onlarla rekabet edebilecek güçte bir yapıya sahip olması gerekmektedir.

Kuşkusuz yeni döneme adapte olma süreci geçiren yeni Türk cumhuriyetleri arasında ilişkilerin gelişmesi kolay olmayacaktır. Buralarda siyasal üstyapı oturmadan, ekonomik altyapının gelişmesi ve dolayısıyla entegrasyona uygun bir zihniyetin oluşması zor olacaktır. Gerçi genellikle ekonomik altyapı, siyaset ve yönetim gibi üstyapı unsurlarını belirler, ama aynen Türkiye'de olduğu gibi buralarda da yukarıdan devrimle/yönetimle ancak bir transformasyon gerçekleştirilmektedir.

Bununla birlikte şurası açıktır ki, küreselleştirici güçler bu cumhuriyetleri bir an önce bu süreci geçerek dünya ekonomisine katmak istemektedir. Bu ise benzer örneklerde görüldüğü gibi bölgesel işbirliğini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla entegrasyona ilişkin bu iki zıt etken karşısında, Türk cumhuriyetlerinin küreselleştirici güçlere direnecek durumları olmadığından orta vadede bölgesel işbirliğini gerçekleştirmek zorunda olduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca unutulmamalıdır ki, pek çok devletin kaderinde coğrafyanın etkisi büyüktür. Özellikle devletlerin komşularını seçmek ve bölgesel ilişkiler kurmaları bakımından bu daha da kesindir. Bu açıdan da bakıldığında Türk cumhuriyetleri arasında işbirliğinin kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Ama esas sorun, bu entegrasyon karşısında diğer bölge devletlerinin (Rusya, İran, Çin ve diğerleri) statülerinin ne olacağı ve ABD ve AB'nin nasıl bir tutum takınacağıdır.

KAYNAKÇA

1. ARAS Bülent - ÇOLAK İhsan, “Amerika-Orta Asya İlişkileri”, *Avrasya Etüdleri*, C.3, S.3 (Sonbahar 1996), s. 57-73.
2. AYDIN Mustafa, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C. II*, İstanbul, İletişim Yay., 2001.
3. BRZEZINSKI Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası : Amerika’nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere*, Türkçesi : E. Dikbaş-E. Kocabıyık, İstanbul, Sabah Kitapları, 1998.
4. BÜYÜKAKINCI Erhan, “Patterns of Integration in Central Asia”, *Perceptions (Journal of International Affairs)*, Volume V - Number 1 (March-May 2000).
5. CALABRESE John, “Çin’in Orta Asya Politikası : Yenilenme ve Üslenme”, *Avrasya Etüdleri*, S. 16 (Sonbahar-Kış 1999), s.75-97.
6. DAVUTOĞLU Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, İstanbul, Küre Yay., 2001.
7. DEMİRHAN Ali A., “Türk Dünyasında Ekonomik Entegrasyon”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 15 (1997), s. 1010-1022.
8. DOĞAN D.M., “Türk Dünyasının Yakın Dönemde Ortaya Çıkışı ve Geleceği”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C. III, S. 15 (1997), s. 927
9. DOUGHERTY James E.- PFALZTZGRAFF Robert L., *Contending Theories of International Relations*, New York, J.B. Lippincott Company, 1981.
10. DÖRTBUDAK Ahmet, “Türk Cumhuriyetleri-AB İlişkileri”, *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, Editör: Mim Kemal Öke, İstanbul, Alfa, 1999, s. 247-272.
11. EROĞLU Alparslan, “Özbekistan’da Bölgesel Entegrasyon Teşebbüslerinin Analizi”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 7-8.
12. ERTÜRK E., *Ekonomik Entegrasyon Teorisi*, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1993.
13. Foreign Policy Council, “Russian’s Foreign Policy Concept”, *International Affairs*, February 1993.
14. GUMPEL Werner, “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik ve Politik Gelişme”, *Avrasya Etüdleri*, C.I, S.2 (1994), s. 15-46.

15. GUMPEL Werner, “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon”, *Avrasya Etüdüleri*, S. 13 (İlkbahar 1998), s. 19-33.
16. GÜNGÖR Bayram, “Türkiye ile Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Entegrasyonu Üzerine Bir Deneme”, *Basılmamış Doktora Tezi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
17. İLHAN Suat, “Jeopolitik Gelişmeler ve Türk Dünyası”, *Avrasya Etüdüleri*, C. 2, S. 3 (Sonbahar 1995), s. 23-33.
18. KUBİCEK Paul, “Orta Asya’da Topluluklar-arası Etnik İlişkilerin İdaresi: Teori ve Uygulama”, *Avrasya Etüdüleri*, C. 3, S.3 (Sonbahar 1996), s. 85-101.
19. *Narodnoye hozyaystvo CCCP za 70 let. (Yubileyiny statističeskiy sbornik)*, Moskova, İzdatelstvo, Finansı i Statistika, 1987;
20. *Narodnoye hozyaystvo CCCP v 1990g*, Moskova, İzdatelstvo, Finansı i Statistika, 1991.
21. OLCOTT Martha, “National Consolidation“, *Harvard International Review*, Vol. 22, Issue: 1 (Winter/Spring 2000).
22. ÖNER Mustafa, “Ortak Türk Alfabeti Hakkında Notlar”, *Avrasya Etüdüleri*, S. 13 (İlkbahar 1998), s. 71-79.
23. ÖZEY Ramazan, *Dünya Platformunda Türk Dünyası –Ülkeler, İnsanlar, Sorunlar-*, 3. B., İstanbul, Aktif Yay.-Dağ. Şti., 1999.
24. RAŞİD Ahmet, *Orta Asya’nın Dirilişi : İslam mı, Milliyetçilik mi ?*, İstanbul, Cep, 1996.
25. Regional Bureau for Europe and the CIS, United Nations, *Central Asia 2010: Prospects for Human Development*, New York, 1999.
26. ROY Olivier, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.
27. SHAHRANI Nazif, “Central Asia and the Challenge of the Soviet Legacy” *Central Asian Survey*, 1993, 12 (2), s. 123-135.
28. SHAKOOR Abdul, “Orta Asya : Amerika’nın Çıkar Algılaması ve Güvenlik Politikaları”, *Avrasya Etüdüleri*, C. 2, S.2 (Yaz 1995), s. 14-24.
29. TİKA, *Ülke Profilleri* (<http://www.tika.gov.tr/tur/ulke/ulke.htm>)
30. TOURAINÉ Marisol, *Altüst Olan Dünya: 21. Yüzyılın Jeopolitiği*, Türkçesi: Turhan Ilgaz, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1997.
31. WİMBUSH S.E., “Rusya’dan Sonra Rusya”, *Avrasya Etüdüleri*, 1/2, 1994, s.53-61.